

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
1**

**ARMENIAN FOLK CULTURE
XVII**

**TRADITION AND MODERNITY
IN ARMENIAN CULTURE**

FESTSCHRIFT FOR
STEPAN LISITSIAN
ON THE OCCASION OF HIS 150TH BIRTHDAY

YEREVAN
IAE PUBLISHING HOUSE
2018

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
XVII**

**ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ**

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (*գլխավոր խմբագիր*), Լևոն Աբրահամյան,
Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բաղալյան, Պիտեր Քաուի,
Տորք Դալալյան (*սպարասխանատու քարտուղար*), Պատրիկ
Տօնապետեան, Միհրան Գալստյան, Սարգիս Հարությունյան,
Թամար Հայրապետյան, Լորի Խաչատուրեան, Թեո վան Լինտ,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան,
Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Ջուստո Թրաինա

Editorial Board

Pavel Avetisyan (*editor-in-chief*), Levon Abrahamian, Gregory Areshian,
Rouben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (*assistant editor*),
Patrick Donabédian, Mihran Galstyan, Sargis Harutyunyan, Tamar
Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyun,
Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith,
Giusto Traina

Համարի խմբագիրներ՝

Հարություն Մարության, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հոբոսյան

Հ 241 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1: Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVII: Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում / ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Հ. Մարության, Թ. Հայրապետյան, Ս. Հոբոսյան. – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2018. – 508 էջ: (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1):

Ժողովածուն նվիրված է ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին: Նախատեսված է հումանիտար և հասարակական ոլորտի գիտնականների և հայոց մշակույթով հետաքրքրված ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	9
1. Ստեփան Լիպիցյան (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ) <i>Լիլիա Վարդանյան</i>	11
I. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄ	
2. «Թշնամու» կերպարի ձևավորման մեխանիզմները՝ որպես՝ բռնության զանգվածայնությունն ապահովող գործոններ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում <i>Հասմիկ Գրիգորյան</i>	18
3. Մուսա լեռան հերոսամարտը՝ ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների <i>Վերժինե Սվազլյան</i>	27
4. Անդրանիկ Բանահյուսական կերպարը <i>Ալվարդ Դազիյան</i>	41
5. Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը՝ որպես մշակութային երևույթ <i>Հարություն Մարության</i>	54
II. ՍՏԱԼԻՆԻԶՄ. ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ	
6. Кампания этнической депортации армян в 1949г. и подконтингент «турки» среди спецпереселенцев «с Черноморского побережья» <i>Грануш Харатян</i>	66
7. Ալթայյան արտորը՝ որպես նորամուծությունների աղբյուր <i>Լևոն Արրահամյան</i>	81
8. Անաստաս Միկոյանի արձանի տեղայնացումը՝ որպես «հիշողության վայր» <i>Հասմիկ Կնյազյան</i>	90
III. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆ-ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ- ՆԵՐԳԱՂԹՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
9. Սերնդափոխության հիմնախնդիրները հայրենակցական միություններում <i>Աննա Մարկոսյան</i>	106
10. «Պանդի ուխտը»՝ որպես գետաշենցիների ինքնության հարացույց <i>Գայանե Շազոյան, Արսեն Հակոբյան, Վիկտորիա Խորշոռյան</i>	116
11. Ադրբեջանահայ փախստականների (1988-1992թթ.) ինտեգրման և քաղաքացիության ձեռքբերման գործընթացը <i>Շուշանիկ Դազարյան</i>	126

12.	Հայաստան տեղափոխված սիրիահայերի հարմարվելու գործընթացը <i>Արմենուհի Սյրեփանյան</i>	135
13.	Լեզուն որպես սիրիահայերի մշակութային ադապտացիայի կարևոր բաղադրիչ (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն) <i>Գայանե Հակոբյան</i>	143
IV. ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ		
14.	Փողի տեսակները և դրանց ծիսական նշանակությունը <i>Արմինե Զոհրաբյան</i>	156
15.	Հայկական գորգերի հորինվածքների ու զարդանների դրսևորումները միջնադարյան իսպանական գորգերում <i>Լիլիա Ավանեսյան</i>	168
16.	Վիշապազարդ վզնոցներ <i>Սարգիկ Բարայելյան</i>	179
17.	К вопросу о популяризации этнографических артефактов и коллекций в современных условиях рыночных отношений <i>Лианна Геворкян</i>	193
V. ՀԱՎԱՏՔ, ԾԵՍ ԵՎ ՏՈՆ		
18.	Трепанации в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (по антропологическим материалам из могильников с территории Лорийского района Армении) <i>Анаит Худавердян, Сурен Обоян</i>	206
19.	Հրաշքի գործունը Մոկաց կրոնատեղեցական ավանդություններում <i>Էսթեր Խեմճյան</i>	217
20.	Մարմնից դուրս գտնվող հոգին հայկական հրաշապատում հեքիաթներում <i>Թամար Հայրապետյան</i>	231
21.	Աստվածահայտնության քառասնորդաց (հիննակաց) պահքը (պատմական համառոտ ակնարկ) <i>Հասմիկ Արրահամյան</i>	243
22.	Աղվանքում Վարազ-Տրդատի վահանով վերաբերման ծեսի մասին <i>Արտակ Դարադյան</i>	255
23.	Թատերականացված ծեսի սեղմ արտացոլումը մի բուսանվան մեջ <i>Էմմա Պետրոսյան, Զարուհի Սուջյան</i>	263
24.	Թաղումներ, որոնք կարելի է լուսանկարել և թաղումներ, որոնք չի կարելի լուսանկարել <i>Սմբար Հակոբյան</i>	269

25.	Սամցխե-Ջավախքի հայ կաթոլիկ համայնքը (պատմագագարական ուսումնասիրության փորձ) <i>Սոսե Գրիգորյան</i>	279
VI. ՍՐԲԱՎԱՅՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ		
26.	Արագածի Տիրինկատար սրբավայրը <i>Արսեն Բորոխյան</i>	290
27.	Միջնադարյան Սաղմոսավանքի սրբությունները <i>Աշոտ Մանուչարյան</i>	302
28.	Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց աանդազրոյցներուն և հաւատալիքներուն մէջ <i>Յակոբ Չոլաքեան</i>	313
29.	Երկու եկեղեցի, երկու համայնք. նորակառույց եկեղեցիների կրոնա-սոցիալական ենթաստեքստը <i>Յուլիա Անպոնյան</i>	328
VII. ԺԱՄԱՆՑ		
30.	Սրճարանային միջավայրը Երևանում. արևելյան տարածք՝ արևմտյան հետազծով <i>Գոհար Սյրեփանյան</i>	340
31.	Ազատ ժամանակի կառուցվածքի փոփոխությունները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերում <i>Ռուբեն Օհանջանյան</i>	353
VIII. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹ ԵՎ ՎԱՐՔ		
32.	Մշակույթի և արդի մի շարք հիմնախնդիրների փոխառնչությունները հայաստանյան հանրային ընկալումներում <i>Նիկոլ Մարգարյան, Մելինե Թորոսյան</i>	366
33.	Միջսեռային հաղորդակցության որոշ առանձնահատկություններ հետխորհրդային Հայաստանում <i>Լիլիթ Մանուկյան</i>	383
IX. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆ		
34.	Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում 17-րդ դարում՝ ըստ պատմագիրներ Ջաքարիա Քանաքեղոցու և Ջաքարիա Ազուլեցու <i>Քրիստինե Պապիկյան</i>	392
35.	Վայրի մրգերի հավաքչության արդի դրսևորումները Լոռիում <i>Անժելա Ամիրխանյան</i>	403
X. ՀԵՐՈՍԱՎԵՊ		
36.	Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը <i>Արմեն Պետրոսյան</i>	414

37.	Արամ Ղանալանյանը՝ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի պատումների գրառող և վերամշակող <i>Աննա Պողոսյան</i>	426
38.	Կրոնաձիսական տարրերը «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում <i>Սարգիս Հարությունյան</i>	439
XI. ՀԵՔԻԱԹ		
39.	Նվիրատու և խորհրդատու կենդանիները հայ ժողովրդական հեքիաթներում <i>Մարինե Խեմչյան</i>	446
40.	Հեքիաթասացությունը մեր օրերում <i>Նվարդ Վարդանյան</i>	458
XII. ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԺԱՆՐԵՐ		
41.	Մանկական զվարճախոսությունների թեմատիկ դրսևորումները <i>Արմեն Սարգսյան</i>	470
42.	Բանահյուսական և ազգագրական նյութերի կենցաղավարումը Արարատի մարզի Վեդու տարածաշրջանում <i>Սվետլանա Վարդանյան, Հասմիկ Մարգարյան</i>	484
43.	Հայերեն յուրահատուկ բառեր Թուրքիայի համշենցիների խոսվածքում <i>Սերգեյ Վարդանյան</i>	491
	Հապավումներ	503
	Contents	504

«ԹՇՆԱՄՈՒ» ԿԵՐՊԱՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ
ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԸ՝ ՈՐՊԵՍ ԲՈՒՈՒԹՅԱՆ
ԶԱՆԳՎԱԾԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՊԱՀՈՎՈՂ
ԳՈՐԾՈՆՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Հասմիկ Գրիգորյան*

«Յուրայինի» և «օտարի» միջև տարածությունը բնավ չի համընկնում պարզ ֆիզիկական տարածությանը. այն ձևավորվում է՝ հիմնվելով տվյալ մշակույթի աշխարհընկալման արժեհամակարգի վրա: Օսմանյան կայսրությունում հասարակությանն ըստ կրոնական և էթնիկական հատկանիշների դասակարգելու սոցիալական համակարգը, նրա՝ տնտեսական, իրավական ոլորտներում թիրախայնացնելու, որպես անհավատների՝ գյավուր, ռայա ընկալելու ավանդույթը, ապամարդկայնացման գործընթացը նպաստեցին, որ ցեղասպանության ժամանակ հայերն արագ վերածվեին «ապստամբների», «դավաճանների» և «թշնամու»:

Այս գործընթացը նպաստում է «գոհի» և «ոճրագործի» միջև բարոյահոգեբանական սահմանի խորացմանը, ինչը դյուրացնում է ոճրագործության իրագործումը: Սա պայմանավորված է նրանով, որ պատերազմին կամ բախումնային այլ դրսևորումներին հատուկ է այն տրամաբանությունը, որ թշնամուն կարելի է ոչնչացնել, քանի որ նա օտարվում և դուրս է մնում տվյալ սոցիումի կազմակերպման հիմքում ընկած բարոյադաստիարակչական համակարգից:

Բանայի բառեր. ցեղասպանություն, օտար/յուրային, ապստամբ, դավաճան, թշնամի:

Հոդվածում քննության է առնված այն խնդիրը, թե ինչպես է «յուրային/օտար» մշակութային մոդելի համակարգում օտարը վերափոխվում թշնամու կերպարի և նպաստում բռնության զանգվածայնությանը:

Յուրային/օտար մշակութային մոդելը գործում է կյանքի տարբեր բնագավառներում և ունի տարաբնույթ դրսևորումներ: «Յուրային/օտար» հակասությունն աշխարհի բինար համակարգի մասին օստո-

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արդիականության ազգաբանության բաժնի գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու:

լոգիական պատկերացումների անբաժանելի բաղկացուցիչն է և ունի համընդհանուր բնույթ¹: Մարդաբան Մարինա Բուտովսկայան նշում է, որ մարդկության ողջ պատմությունը համագործակցության և մրցակցության դիալեկտիկական զարգացում է: Որպես կանոն այն ուղեկցվում է յուրայինների նկատմամբ պտրուիստական մոտեցմամբ, իսկ օտարների նկատմամբ՝ էգոիստական²: «Օտար/յուրայինի» հակասությունն ստիպում է մշտապես մնալ լարվածության մեջ, առաջացնում է թերարժեքության և գերակայության տարաբնույթ բարդոյթներ և աղավաղում իրականության մասին պատկերացումը: Ենթադրվում է, որ անձանոթների նկատմամբ անվստահությունը ֆիլոգենետիկ³ հարմարվողականություն է, որն ապահովում է խմբի ամբողջականությունը և անվտանգությունը⁴: Պետք է նշել, որ օտարների նկատմամբ իրագործվող բռնությունը տվյալ մշակույթի կողմից երբեմն չի ընկալվում որպես հանցանք: Նման տրամաբանության վրա հիմնված բռնության մշակույթի բազմաթիվ մոդելներ գոյություն են ունեցել հնագույն ժամանակներում, որոնք հետագայում դրսևորվել են նաև տարբեր կրոններում «սրբազան պատերազմի» մոդելով⁵:

«Օտար/յուրային» մշակութային մոդելը գործում է ինչպես մեծ ու փոքր կոլեկտիվներում, էթնիկ կամ ազգային ընդհանրության ներսում, նույնպես և դրանց միջև: Սակայն երբ այն դառնում է պետական գաղափարախոսության մաս, երբ «օտարը» «թիրախավորվում» է՝ զարգացումները ձեռք են բերում վտանգավոր, ծայրահեղական բնույթ:

«Յուրայինի» և «օտարի» միջև տարածությունը ոչ միշտ է համընկնում պարզ ֆիզիկական տարածության հետ. այն ձևավորվում է՝ հիմնվելով տվյալ մշակույթի աշխարհընկալման արժեհամակարգի վրա, հետևաբար ցեղասպանության ժամանակ զոհի ու հանցագործի միջև բարոյահոգեբանական տարածության խորացումը դյուրացնում է ոճրագործության իրագործումը⁶:

1 *Иссерс О., Рахимбергенова М.*, Языковые маркеры этнической ксенофобии (на материале российской прессы). – Политическая лингвистика, 2007, вып. 3(23), с. 90–96.

2 *Бутовская М.*, Социальность как способ адаптации человека: универсальные механизмы контроля социальной напряженности и их эффективность в современном обществе. – В кн.: Агрессия и мирное сосуществование: универсальные механизмы контроля социальной напряженности у человека. М., 2006, с. 18.

3 Ֆիլոգենետիկական էվոլյուցիոն տեսություն է:

4 *Антонян Ю.*, Архетип «чужой» и его криминогенная роль. – В кн.: Экстремизм и его причины. М., 2010, с. 191.

5 *Назаретян А.*, Антропология насилия и культура самоорганизации. М., 2007, с. 73.

6 *Waller J.*, Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing. New York, 2007, p. 197.

Ցեղասպանության իրագործման համար կարևոր է, թե ինչպես է «օտարի» կերպարը «տեղավորվում» ոճրագործների աշխարհընկալման համակարգում, ինչ նախնական վերաբերմունք գոյություն ունի նրա նկատմամբ և ինչ վերաձևավորման է ենթարկվում այն:

Օսմանյան կայսրությունում նախքան Հայոց ցեղասպանությունը տեղի էին ունենում «ընտրված գոհի»՝ *թիրախասյնացման, սպամարդկայնացման* (որպես «առանձնացման», մարդկանց՝ ըստ էթնիկ հատկանիշի «մենք/նրանքի»), «օտար/յուրայինի» դասակարգման ու սիմվոլիկ բնութագրման, պիտակավորման արդյունք), *թշնամու կերպարի ձևավորման* (որպես դավաճանին հասցեագրված մեղադրանքների արդյունք) գործընթացներ, որոնք իրենց հերթին ձևավորում էին «սոցիալական վախեր»: Տազնապներն ու թշնամությունը լրացուցիչ սնունդ են ստանում թշնամու կերպարի հրեշայնացումից: Հայերն ընկալվում էին որպես դավաճաններ, «դավադիր ծրագրերի կրողներ», «Եվրոպայի աջակցությամբ թուրքերի դեմ դավադրություն կազմակերպողներ»:

«Օտար/յուրային» հասկացությունների միջև լարվածությունը սրվում է այնքան, որ իրենից հնարավոր վտանգ ներկայացնող «օլտարը» վերափոխվում է «*թշնամու*» կերպարի և սկսվում է վերջինիս ֆիզիկական հետապնդումը: Որպես կանոն, «թշնամու» կերպարը ձևավորվում է «օտարի» կերպարի շուրջ պաթոզեն գործողություն պարունակող առասպելական տեղեկատվության հիման վրա: Քանի որ ամենաուժեղ սոցիալական վախը պատմական ասպարեզից անհետացման վտանգն է, այդ իսկ պատճառով տարածվող հիմնական լուրերը պարունակում էին այնպիսի բովանդակություն, ըստ որի սեփական ժողովրդին, մշակույթին և պատմությանն իսպառ վերացման վտանգ է սպառնում, որում մեղավոր են երկրի «դավաճանները»: Թուրքական ժխտողական պատմագրությունը շահարկում է այն վարկածը, համաձայն որի՝ իբր Հայոց ցեղասպանությունն Օսմանյան կայսրությունում թելադրված էր հայկական սադրանքով: Այս վարկածին հարող անգլոամերիկացի պատմաբան Բերնարդ Լյուիսը Հայոց ցեղասպանությունը դիտարկում է որպես երկու ազգայնական բևեռների՝ թուրքականի և հայկականի բախման արդյունք՝ առաջարկելով հետևյալ մոդելը՝ «երկու ազգեր միևնույն հայրենիքով» և հավասարության նշան դնելով հայկական ու թուրքական ազգայնական ձգտումների միջև⁷: Սակայն պետք է նշել, որ թիրախային խմբի՝ «թշնամու»

7 Lewis B., *The Emergence of Modern Turkey*. New York and Oxford, 2002. Այս թեզը քննարկում է նաև սոցիոլոգ Մայքլ Մանը: Տե՛ս Mann M., *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*. New York, 2005, pp. 176–177.

կամ «դավաճանի» վերածվելու գործընթացը հատուկ է ցեղասպանական քաղաքականությանն ընդհանրապես:

20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցան քաղաքական մեծ փոփոխություններ: 1908 թ. Բուլղարիան հայտարարեց իր անկախությունը: Ավստրո-Հունգարիան բռնակցեց Բոսնիան և Հերցեգովինան, որը բռնազավթել էր 1878 թ.: 1911 թ. Իտալիան գրավեց Լիբիան: Կայսրության համար իրական վտանգ էին ներկայացնում նաև բալկանյան պետությունները: Այս ամենի հետևանքով Օսմանյան կայսրությունում գնալով մեծանում էր հնարավոր սպառնալիքի նախազգացումը⁸: Դրությունն առավել սրվեց, երբ Առաջին համաշխարհային պատերազմում Էնվեր փաշայի ղեկավարած զորքերը պարտություն կրեցին Սարիղամիշում (1914 թ. դեկտեմբեր – 1915 թ. հունվար): Ռուսական զորքն առաջանում էր Արևմտյան Հայաստանի տարածքում, իսկ Անգլիան ու Ֆրանսիան սկսել էին իրականացնել Կ. Պոլիսը գրավելու իրենց դարդանելյան ծրագիրը⁹:

Նման արտաքին պայմաններում վտանգի նկատմամբ վախը վերափոխվում է հետապնդման իրական գառանցանքի, և ներքին «դավաճանների» կողմից այս հիմքի վրա երևակայական «հետապնդվողները» հեշտությամբ դառնում են հետապնդողներ, ովքեր համախմբվելով՝ փորձում են հակահարված տալ «թշնամուն»¹⁰:

«Միություն և առաջադիմություն» («İttihad ve Terakki») կուսակցությունը 1909 թ. Ադանայի կոտորածները նախապատրաստելու գործընթացում ևս շրջանառության մեջ դրեց սադրիչ լուրեր այն մասին, որ եթե թուրքերը նախապես չոչնչացնեն հայերին, ապա հայերն են ոչնչացնելու թուրքերին: Լուրեր տարածվեցին, որ Կիլիկիայում հայերն ապստամբում են՝ ձգտելով այնտեղ հիմնել հայկական օջախ¹¹: «İtidal» («Չափավորություն») թերթը, որի սեփականատերն էր Իհսան Ֆիքրին, իր հակահայ քարոզչությամբ համոզում էր թուրք հասարակությանը, թե իբր հայերն ուզում են իրենց իշխանությունը հաստատել մուսուլմանների վրա: 1909 թ. ապրիլի 7-ի համարը մի քանի անգամ մեծ տպաքանակով էր լույս տեսել և անվճար բաժանվել քաղաքի մուսուլման բնակչությանը¹²: Ժամանակի

8 Melson R., Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust. Chicago and London, 1992, p. 160.

9 Тунян В., Младотурки и Армянский вопрос. Часть третья. Ноябрь 1914 – февраль 1916 гг. Ереван, 2010, с. 16.

10 Кабанес О., Насс Л., Революционный невроз. СПб., 1998, с. 3.

11 Բիֆաթ Մ. Զ., Օսմանեան հեղափոխութեան մութ ծալքերը և Իթթիհատի հայաջինջ ծրագիրները, Երևան, 1990, էջ 104:

12 «Իթիդալ» (Ադանա), 7 ապրիլի, 1909 թ.: Հղվում է ըստ՝ Միմոնյան Հ., Հայերի

հրապարակախոս Սապահ-Գուլյանը, երիտասարդ թուրքերին անվանելով «Միհրդատին հետևող ուրվականներ», նշում է, որ նրանք, սկզբունքով դեմ լինելով իշխող կառավարությանը, ավելի մոլեռանդորեն են ատում հայերին և հայկական խնդիրը՝ պատճառաբանելով, որ հայերն, օգտվելով Օսմանյան կայսրության ներկա թուլությունից, նպատակ ունեն անկախանալ և այդպիսով կայսրության վերջնական կործանման առիթը դառնալ¹³:

Այս կապակցությամբ Օսմանյան կայսրությունում ամերիկյան թերթերի թղթակից, համիդյան կոտորածների ականատես Հերբերտ Ադամս Գիբոնսը գրում է. «Սա Թուրքիայում հայերի կոտորածների մշտական բացատրությունն է: Մենք լսել ենք այդ 1895–96 թթ. և 1909 թ.: Մենք սա լսում ենք կրկին 1915 թ.»¹⁴: Էնվերի պահանջով «ապստամբ» և «լրտես» մականուններով էին կնքվում ոչ միայն առանձին անհատներ, այլև ամբողջ բնակավայրեր. հայերի նկատմամբ կիրառվող բոլոր բռնարարքները ներկայացվում էին որպես «ապստամբների ու լրտեսների դեմ պայքար»¹⁵: 1915 թ. հունիսի 4-ին Անտանտին հղած պատասխան նոտայում¹⁶ Օսմանյան կայսրությունը ժխտում է հայերին կոտորելու մեղադրանքները: Սակայն անմիջապես հաջորդում է հայերին հասցեագրվող մեղադրանքը, որ ամեն անգամ հայերն օգտվում են Արևելյան հարցի սրումից և ապստամբություն բարձրացնում: Ընդ որում, հայերին այս հարցում մեծապես աջակցում են հատկապես Անգլիան ու Ռուսաստանը. նրանք օգնում են Վանում, Շատախում և մի շարք այլ բնակավայրերում ձևավորել հեղափոխական գաղտնի կազմակերպություններ՝ ապստամբություն բարձրացնելու համար: Հայերին ուղղված մեղադրանքներից մեկն էլ այն էր, որ հայերը կարող են ապստամբություն սկսել Ստամբուլում, սպանել Իթթիհատի առաջնորդներին և նպաստել նեղուցների բացմանը՝

զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ), Երևան, 2009, էջ 70–71:

13 «Նոր դար», 1895, սեպտեմբերի 6, թիվ 161:

14 Gibbons H., The Blackest Page of Modern History. Armenian Events of 1915. The Facts and the Responsibilities. New York and London, 1916, p. 31.

15 Պողոսյան Ս., Պողոսյան Կ., Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն: Մեծ Եղեռն. 1914–17 թվեր: Հատոր երկրորդ, գիրք երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 28:

16 1915 թ. մայիսի 13-ին մամուլը տպագրում է Անտանտի համատեղ նոտան, որով հայ ժողովրդի նկատմամբ իրագործվող կոտորածներն անվանում է հանցագործություն մարդկության և քաղաքակրթության դեմ և պատասխանատվությունը դնում թուրքական կառավարության բոլոր անդամների վրա: Տե՛ս Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Կազմողներ՝ Ներսիսյան Ս., Մահակյան Ռ., Երևան, 1991, էջ 726–727:

դաշնակիցների նավատորմին հնարավորություն տալով Ստամբուլը գրավելու¹⁷:

1915 թ. օգոստոսին Կ. Պոլսում Թալեաթ փաշան, իր մոտ հրավիրելով ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուին, ներկայացնում է Թուրքիայի կառավարության հակահայ քաղաքականության պատճառները՝ մատնացույց անելով հետևյալ երեք գործոնները. ա) հայերը հարստացել են թուրքերի կրած կորուստներով, բ) հայերը որոշել են անկախ պետություն ստեղծել և, վերջապես, գ) նրանք բացահայտ օգնել են երկրի թշնամիներին՝ ռուսներին, որով պատճառ են դարձել երկրի [ռազմական – Հ.Գ.] անհաջողություններին¹⁸: Հայերի՝ թուրքերին կոտորելու մեղադրանքն առավել ակտիվացավ Էրզրումի վերագրավումից հետո (1916 թ. փետրվար), երբ թուրք հրամանատարները տեղեկագրեր էին հասցնում Կ. Պոլիս, թե նահանջող հայերը կոտորել են այդ կողմերի բոլոր մուսուլմաններին: Թուրքական մամուլն ամենաախտերիմ պայքարն էր սկսել հայերի դեմ: Թերթերում ամեն օր զարհուրելի պատմություններ, նկարագրություններ, վիճակագրություններ էին երևում¹⁹:

Մեզրեի գերմանական միսիոներական կայանի ղեկավար Յոհաննես Էհմանը դեսպան Վանգենհայմին 1915 թ. մայիսի 18-ին գրում է, որ թուրքերն ասում են, թե հայերը ռազմաճակատում մասամբ անցել են ռուսների կողմը, որ հայ ժողովուրդը թուրքերի դեմ է, որ հայ պարտիզանները Վանի տարածքում և Պարսկաստանում կռվել են թուրքերի դեմ, որ Դերսիմում հայերը ղզլբաշներին քարոզել են միանալ ռուսներին, որ Դիարբեքիում հայերի մոտ ռումբեր են գտել, իսկ Ակնում՝ պայթուցիկ, որ ռուսների ներխուժման դեպքում հայերը երկրի խորքում կանցնեն ռուսների կողմը: Ինչպես նկատում է Վ. Գուստը, «Ըստ քրիստոնյաների բավականին հավաստի խոսքերի՝ իրենց գենքը պետք է ծառայեր զուտ ինքնապաշտպանության համար՝ մուսուլման բնակչության հարձակման դեպքում: Չնայած այդ ամենին՝ ստացվեց օրենքով թույլատրված կամ արգելված գենքի կուտակում, որով գրգռեցին մահմեդականներին և վտանգեցին իշխանությունների վստահությունը քրիստոնյաների հանդեպ, առավել ևս, որ ինչպես կառավարությունը, այնպես էլ մահմեդական բնակչությունը

17 *Дадрян В., История армянского геноцида. Этнический конфликт от Балкан до Анатолии и Кавказа. Ереван, 2007, с. 282.*

18 *Մորգենթաու Հ., Դեսպան Մորգենթաուի պատմությունը, Երևան, 2012, էջ 252:*

19 *Մարոնյան Ա., Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ փաշա, Երևան, 1990, էջ 227:*

կարծես թե հակված է գենք կուտակելու առնչությամբ հայերին վերագրել այլ մեղադրանքներ»²⁰:

Այսպիսի մթնոլորտում հայաստյաց կոչերը շատ արագ դարձան մուսուլման բնակչության՝ պաշտոնատարների ու շարքային քաղաքացիների վարքագծի նշանաբանը: Պատահական չէ, որ Հայոց ցեղասպանության ժամանակ բռնություններ գործադրելիս ծաղրում էին հայերի «պետական նկրտումները»: Երբ Թրակիայի հայերը տեղահանվում էին, դիմում են պետական աշխատակցի, որպեսզի փոքր երեխաները մնան արաբական ընտանիքներում, և հետևյալ պատասխանն են ստանում. «Չեմ ուզեր, որ Հայուն հոտն իսկ մնայ հոս. գացեք Արաբիայի անապատները և հիմնեցեք հոն Հայաստանը»²¹: Երզնկայի կոտորածները վերապրած Եպրաքսե Եանգյանը պատմում է, որ 1915 թ. մայիսի 26-ին Կամախի կիրճում երկու ժանդարմ սվինահարելով սպանել են Արամ Գասպարյանին և առևանգել նրա կնոջը: Նրանց վեց տարեկան զավակին հետևից անցկացնում են ձողի վրա՝ ժողովրդին ցուցադրելով բացականչում՝ «ահա ձեր դրոշակը»²²: Իսկ Բիթլիսի նահանգի կոտորածը վերապրած Խաչիկ Վարդանյանը վկայում է. «Յոթի կիներու փորը կը ճեղքէին և գաւակները հանելով, ձողի մը ծայրը կը ցցէին և կը պոռային, թէ «սա հայու դրոշակ է»»²³:

Ապստամբության և դավաճանության մեջ հայերին մեղադրելը թուրքական ժխտողական քաղաքականության առաջին քայլերն են, որոնք մինչ օրս պաշտոնապես շարունակվում են Թուրքիայի Հանրապետության կողմից: Ի վերջո այսպիսի մեղադրանքների տարածումը և բազմաթիվ թողուցիկներով հայերին սպանելու կոչեր անելը, սեփական մեղքը կամ հանցանքը ուրիշներին վերագրելը, զրպարտությունը և առհասարակ ագրեսիայի ցանկացած դրսևորում վիկտիմիզացման այլընտրանքային ձևեր են:

Այս գործընթացը ևս նպաստում է «գոհի» և «ոճրագործի» միջև բարոյահոգեբանական սահմանի խորացմանը, ինչը դյուրացնում է ոճրա-

20 Գուսար Վ., Հայերի ցեղասպանությունը 1915–1916: Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվի փաստաթղթերից, թարգմանեց՝ Յորդանյան Ռ., Երևան, 2008, էջ 176–177:

21 Բինսոն Ռ., Հայերու բնաջնջումը: Գերմանական մեթոդ-թրքական գործելակերպ, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 57:

22 Յուշամատեան Մեծ եղեռնի (1915–1965), պատրաստեց՝ Սիսիանյան Գ., Պեյրութ, 1965, էջ 539:

23 Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու: Հատոր II, Բիթլիսի նահանգ, Երևան, 2012, էջ 121:

գործության իրագործումը: Սա պայմանավորված է նրանով, որ պատերազմին կամ բախումնային այլ դրսևորումներին հատուկ է այն տրամաբանությունը, որ թշնամուն կարելի է ոչնչացնել, քանի որ նա օտարվում և դուրս է մնում տվյալ սոցիումի կազմակերպման հիմքում ընկած բարոյա-դաստիարակչական համակարգից: Քանի որ «թշնամու» կերպարի վերափոխման գործընթացը զուգորդվում է ապամարդկայնացման գործընթացով, ապա թիրախային խմբի յուրաքանչյուր անդամ, գրկվելով անհատական բնորոշիչներից, դառնում է գաղափարական համախումբ՝ ընդհանուր «թշնամի» անվան ներքո: Կարևոր է նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ «թշնամու կերպարը» քաղաքականության մեջ արդեն դրսևորվում է որպես ոչ այնքան էթնոնշակութային աշխարհընկալում, որքան նպատակաուղղված շահարկման արդյունք: Տեղի է ունենում ինչպես հնարավոր հակառակորդի, այնպես էլ սեփական խմբի բարոյահոգեբանական մշակում: Թշնամուց եկող սպառնալիքներն իմաստային ու հոետորական կառույցների կարևորագույն հիմքն են դառնում: Զանգվածային լրատվությամբ և հոգևոր առաջնորդների կողմից այսպիսի շահարկումը նպաստում է, որ հասարակության մեծ մասն իր հայրենասիրական պարտքը համարի թշնամուն ոչնչացնելը և ընդգրկվի զանգվածային կոտորածների ու ցեղասպանության իրագործման մեջ: Նման պարագայում բռնություն կարող է գործադրվել հակառակորդի տարբեր սոցիալական խմբերի (սեռական, տարիքային և այլն) նկատմամբ:

МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ОБРАЗА «ВРАГА»
КАК ФАКТОРЫ, ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЕ МАССОВОСТЬ
НАСИЛИЯ В КОНТЕКСТЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Асмик Григорян

Резюме

Расстояние между «мы» и «они» не всегда совпадает с физическим расстоянием: оно формируется на основе мировоззрения данной культуры. Углубление моральнопсихологического расстояния между жертвой и преступником во время геноцида способствует совершению преступления.

В Османской империи социальная система была основана на религиозной и этнической классификации общества. Армяне подвергались дискриминации в экономических, юридических и религиозных сферах – воспринимались как неверные (гяуры). При такой устоявшейся традиции на предварительном этапе геноцида напряженность между крайними понятиями «мы/они» настолько возрастает, что потенциально опасный «чужой» превращается во «врага», «бунтовщика», «предателя», и начинается его физическое преследование и уничтожение.

Это связано с тем, что военным действиям или другим конфликтам присуща такая логика, что противника можно уничтожить, потому что он отчуждается от общества.

Ключевые слова: геноцид, мы/они, мятежник, предатель, враг.

SHAPING THE IMAGE OF “THE ENEMY” AS SUPPORTING FACTORS FOR THE MASS VIOLENCE IN THE CONTEXT OF THE ARMENIAN GENOCIDE

Hasmik Grigoryan

Summary

The space between “them” and “us” not always coincides to simple physical distance: it is formulated based on the value system of the worldperception of that culture. Hence, during genocide the moral and psychological rising gap between “the victim” and “the criminal” facilitates the implementation of the crime. The social system of the Ottoman empire of classifying the society according to religious and ethnic features (targeting them in economic, legal spheres, the custom of calling them “giaours,” “rayas”) contributed to Armenians’ quick conversion into “rebels,” “traitors” and “enemies.”

This process contributes to the strengthening of moral and psychological border existing between “the victim” and “the criminal,” which makes the implementation of the crime easier. This is conditioned with the fact that the logic of destroying the enemy when the latter gets alienated and stays out from the moraleducational system lying on the bases of the formation of that society is very typical to war or other conflict situations.

Keywords: genocide, “us/them,” rebels, traitors, enemies.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

- ԱՀ — Ազգագրական հանդես
ԱՇՍԱՀ — Արմեն Շավարշի Սարգսյանի անձնական հավաքածու
ԳՀ ՓԺԲ — Գարեգին սարկաուզ Հովսեփեանց, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիստիոթինից
ԳՄ — Գարեգին Սրվանձտյանց
ԵԼՄ — Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիստիոթեան
ԷԱԺ — Էմինեան ազգագրական ժողովածու
ԼՀԳ — Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ՀԱԲ — Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն
ՀԺՀ — Հայ ժողովրդական հեքիաթներ
ՀՀ ՀԱՀԽ — Հին աուանդական հեքիաթներ Խոտորջրոյ, հաւաքեց Հ. Մ. Հաճեան
ՀՀ ՊԿՊԱ — Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
ՀՍՀ — Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՄՄ — Մեարոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան
ՆԳՆ — Ներքին գործերի նախարարություն
ՊԲՀ — Պատմաբանասիրական հանդես
Վկ — Վկայություն
ՔՀ — «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան
МНМ — Мифы народов мира
СЭ — Советская этнография
СПГУ — Санкт-Петербургский государственный университет
ЧГИКИ — Чувашский государственный институт культуры и искусств

CONTENTS

Preface	9
1. Stepan Lisitsian (on the occasion of his 150th birthday) <i>Lilia Vardanyan</i>	11
I. THE ARMENIAN GENOCIDE, SELF-DEFENCE, CANONIZATION	
2. Shaping the image of “the enemy” as supporting factors for the mass violence in the context of the Armenian Genocide <i>Hasmik Grigoryan</i>	18
3. The heroic battle of Moussa dagh according to the testimonies of the eyewitness survivors <i>Verzhine Svazlyan</i>	27
4. Andranik: folklore character <i>Alvard Ghaziyanyan</i>	41
5. Canonization of the martyrs of the Armenian Genocide as a cultural event <i>Harutyun Marutyanyan</i>	54
II. STALINISM: YESTERDAY AND TODAY	
6. The forced relocation of Armenians and the subgroup of “Turks” in specific localities exiled from the Black sea area <i>Hranush Kharatyan</i>	66
7. Altayan exile as a source of innovations <i>Levon Abrahamian</i>	81
8. The localization of the monument of Anastas Mikoyan as a “place of memory” <i>Hasmik Knyazyan</i>	90
III. OLD AND NEW REFUGEES/IMMIGRANTS IN ARMENIA	
9. Generation change issues in compatriotic unions <i>Anna Markosyan</i>	106
10. The Pand pilgrimage as a paradigm of the Getashen descendents’ identity <i>Gayane Shagoyan, Arsen Hakobyan, Victoria Khurshudyan</i>	116
11. The process of integration and naturalization of Armenian refugees from Azerbaijan (1988–1992) <i>Shushanik Ghazaryan</i>	126
12. The process of accomodation of Syrian Armenians <i>Armenuhi Stepanyan</i>	135
13. Language as an important component for Syrian Armenians cultural adaptation (an ethno-sociological survey) <i>Gayane Hakobyan</i>	143

IV. ETHNOGRAPHY OF MUSEUM OBJECTS

14. The types of money and their ritual significance 156
Armine Zohrabyan
15. Manifestations of compositions and ornaments
of Armenian carpets in middle age Spanish carpets 168
Lilia Avanesyan
16. Necklaces with dragon symbols 179
Astghik Israelian
17. On the issue of promoting of ethnographic artifacts and collections
in the light of modern market relationships 193
Lianna Gevorgyan

V. BELIEF, RITUAL, FESTIVAL

18. Trepanation in the Late Bronze and Early Iron ages (on anthropological
materials from the territory of the Lori region of Armenia) 206
Anahit Khudaverdyan, Suren Hobosyan
19. The miracle factor in the religious-ecclesiastical legends of Moks 217
Ester Khemchyan
20. The soul outside of the body in Armenian tales of magic 231
Tamar Hayrapetyan
21. The Hisnakats (Forty days) feast epiphany 243
Hasmik Abrahamyan
22. On the tradition of raising of Varaz-Trdat, the Prince
of Caucasian Albania, on the shield 255
Artak Dabaghyan
23. Reflection in the “curtail form” of the ritual in
the name of one plant 263
Emma Petrosyan, Zaruhi Sudjyan
24. Funerals that can be photographed and
funerals that can not be photographed 269
Smbat Hakobyan
25. Armenian-Catholic community of Samtskhe-Javakhk
(an attempt of historic-ethnographic research) 279
Sose Grigoryan

VI. SACRAL PLACE AND CHURCH

26. Sacred landscape of Tirinkatar on Aragats 290
Arsen Bobokhyan
27. Sacred objects from medieval Saghmosavank 302
Ashot Manucharyan
28. Mount Cassius in traditional ancient beliefs and
folk tales of Armenians in the Antioch region 313
Hagop Tcholakian

29.	Two churches, two communities: social and religious context of newly built churches <i>Yulia Antonyan</i>	328
VII. LEISURE		
30.	The cafn environment in Yerevan: eastern space with western trajectory <i>Gohar Stepanyan</i>	340
31.	Leisure time structure changes in urban residential areas of the Republic of Armenia <i>Ruben Ohanjanyan</i>	353
VIII. PUBLIC DISCOURSE AND BEHAVIOUR		
32.	The interactions of culture and certain contemporary fundamental issues in Armenian public perceptions <i>Nikol Margaryan, Meline Torosyan</i>	366
33.	Some aspects of gender communication issues in Post-Soviet Armenia <i>Lilit Manukyan</i>	383
IX. AGRICULTURE AND GATHERING		
34.	Agricultural customs in Armenia in the 17th century according to historiographers Zakaria Kanakertsi and Zakaria Aguletsi <i>Christine Papikian</i>	392
35.	Gathering of wild fruits in Lori <i>Angela Amirkhanyan</i>	
X. EPIC POEM		
36.	Armenian folk heroic epic <i>Armen Petrosyan</i>	414
37.	Aram Ghanalanyan: writing down and editing the versions of “Sasna tsrer” (Daredevils of Sassoun) epic poem <i>Anna Poghosyan</i>	426
38.	The religious ceremonial component in the Armenian epic “Sasna tsrer” <i>Sargis Harutyunyan</i>	439
XI. FAIRY TALE		
39.	Gift-bringer and adviser animals in the Armenian folk tales <i>Marine Khemchyan</i>	446
40.	Fairy tale narration today <i>Nvard Vardanyan</i>	458